

Δημήτρης Δημηρούλης

Μια συνάντηση στο τρένο.
Συζητώντας με τον Άλκη Αγγέλου για το νόημα
της λέξης «φιλόλογος»

I

Ωστε λοιπόν θα πας. Ωραία! Πώς και σε κάλεσαν. Περίεργο δεν είναι; (ειρωνικά). Εμένα γιατί δεν μου είπαν τίποτε; Ε, καλά τώρα, τα ξέρουμε αυτά. Θα μαζευτείτε εκεί για το θεαθήναι. Όλοι εσείς οι φιλόλογοι (σαρδόνια). Θα πείτε κάτι και για μένα στους διαδρόμους (κολακευμένος). Και δεν μου λες, περί τίνος πρόκειται να μιλήσεις; Τα έχεις γράψει ή θα έχεις μόνο τις σημειώσεις σου; Σου είπα ποτέ για το κόλπο μου; (μάτια που ακτινοβολούν με τη χαρά μικρού παιδιού που μόλις έκανε ζαβολιά). Συχνά προσποιούμαι ότι έχω μπροστά μου κείμενο, ενώ χρησιμοποιώ μόνο τα δελτία μου (θριαμβευτικά). Για πες μου για το θέμα της συνάντησης. Πώς το είπες, «Τα άφθονα σχήματα τον παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας»; Μάλιστα. Καλό είναι το πρώτο. Αλλά τι σημαίνει «πολιτισμική ιστορία», και τι γυρεύει η «θεωρία της λογοτεχνίας»; Εσύ θα μου πεις (απειλητικά). Εγώ δεν ξέρω τίποτε. Και ο μακαρίτης τώρα αν τα άκουγε; Πώς τον μπλέξατε με όλα αυτά;

Κάπως έτσι φαντάζομαι ότι αρχίσαμε και σιγά σιγά με τη συζήτηση ξεφύγαμε από την αφορμή και πιάσαμε άλλες ιστορίες. Όπως συνήθως σταθήκαμε σε αναγνώσεις και κείμενα, στις περιπέτειες της γραφής, στο νόημα της ιστορίας, στη σημασία της θεωρίας και στα προβλήματα της ερμηνείας. Όσο του άρεσε να μιλά γι' αυτά άλλο τόσο του άρεσε να ακούει. Ακόμη και όταν δεν τον έπειθε ο συνομιλητής ή όταν διαφωνούσε με τις απόψεις του. Κυρίως όμως απολάμβανε να μιλά για τη φιλολογία και τον κατ' εξοχήν εκπρόσωπό της, τον Κοραή. Δεν κουραζόταν να διευκρινίζει ότι δεν είχε τίποτε κοινό με την τρέχουσα έννοια της φιλολογίας. Επέμενε στη δική του εκδοχή.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο «διάλογος» υπήρξε ένα από τα προσφιλή είδη της επιστήμης του. Τον γοήτευε η ιδέα ότι θα σκηνοθετούσε, μπροστά στον ανα-

γνώστη, μια συνομιλία με κάποιον αγαπημένο του συγγραφέα, μια συνομιλία στην οποία θα τον άκουγε με μεγάλη προσοχή και θα τον ρωτούσε με άκρα περιέργεια. Κατά κάποιο τρόπο όλη η ιστορία της λογοισύνης και της λογοτεχνίας περιείχε τις συνομιλίες μιας οικογένειας με τα πάθη και τις συγκρούσεις της, με τα συμφέροντα και τα μυστικά της, με τις εξάρσεις και τις φοβίες της. Ο Άλκης Αγγέλου γνώριζε καλά τις φωτεινές και τις σκοτεινές πλευρές του οικογενειακού ρομάντζου της ελληνικής πνευματικής ζωής του παρόντος και του παρελθόντος. Αυτή τη γνώση προσπάθησε να διοχετεύσει στην άσκηση της φιλολογικής έρευνας.

Κάπως έτσι έγιναν τα πράγματα στη διαδρομή, καθώς το τρένο περνούσε από τον κάμπο του αποχωρισμού. Με την ώρα ο διάλογος μάς πήγε ακόμη μακρύτερα και πήρε άλλα, ακατέργαστα, μονοπάτια. Έγινε πιο απαιτητικός και δύσκολος αλλά και πιο ενδιαφέρων. Δεν είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή να τον αφηγηθώ διεξοδικά. Ελπίζω όμως ότι κάποτε θα μου δοθεί η ευκαιρία. Στο τέλος ο καλός μου συνομιλητής, όταν του αποκάλυψα ότι ο τιμώμενος στη Θεσσαλονίκη είναι ο ίδιος, μου έκλεισε πονηρά το μάτι, φανερά ικανοποιημένος που δεν τον λησμόνησαν μαθητές, φίλοι και συνάδελφοι, και είπε:

Είδες, σου τα έχω πει, κανείς τελικά δεν γλιτώνει. Για να δω τι θα πεις τώρα που θα συναντηθείς με το σινάφι. Θυμάσαι τι έλεγε ο Κοραΐς: «Πολλές αμαρτίας ημάρτησα εις την ζωήν μου, αλλά της κολακείας η βρώμα δεν εμόλυνε ποτέ την ψυχήν μου». Να προσέχεις. Συγγράφουν οι αντίζηλοι. Έχεις εχθρούς. Αποφάσισε τι θα κάνεις με τις φιλολογικές σου ενοχές.

Κάπου εκεί σταμάτησε η κουβέντα με πολλές απορίες να αιωρούνται και πολλούς δισταγμούς να περιφέρονται. Κυρίως όμως βασάνιζαν τον νου δύο έγνοιες: Πώς ανταποκρίνεται κανείς σε μια τέτοια περίπτωση; Τι λέει για τον Άλκη Αγγέλου (για τον άνθρωπο, για τον δάσκαλο, για τον λόγιο) χωρίς να ξυπνήσει το ειρωνικά απορριπτικό μειδιάματά του; Τι λέει, μετά από μια τέτοια συζήτηση, που προειδοποιεί για τον κίνδυνο της αμετροπέειας και το δύσκολο κλίμα της συνάντησης; Η απόκριση σε τέτοια ερωτήματα δεν είναι εύκολη. Πρόκειται συνήθως για ερωτήματα τα οποία κρύβουν περίπλοκες προκλήσεις που στριμώνουν τον στοχασμό. Πρέπει να πω ότι βρισκομαι σε αμηχανία που επιτείνεται από το γεγονός ότι η πρόσκληση να μιλήσω για τον Άλκη Αγγέλου έφτασε πολύ αργά και αφού ανακατεύτηκαν πολλές μαμές.

Συνεχίζοντας λοιπόν μια εκ των πραγμάτων ανώμαλη διαδρομή σκέφτηκα πως ο καλύτερος τρόπος να μιλήσω για έναν άνθρωπο «στολισμένο και με παιδείαν και με νουν» (για να θυμηθούμε πάλι τον αγαπημένο του Κοραΐ) είναι να κορφολογήσω από τη μνήμη κάποια κρίσιμα ζητήματα που, κατά τη γνώμη μου, ορίζουν καίρια τον πνευματικό του βίο, με κέντρο πάντα το νόημα της λέ-

ξης «φιλόλογος». Θα τα εκθέσω επιγραμματικά και γιατί έτσι απαιτεί η περίπτωση αλλά και γιατί είναι πρόωμες σκέψεις που θέλουν χρόνο για να ωριμάσουν.

II

Η διαδικασία της γραφής και η μαιευτική της ανάγνωσης

Ο Άλκης Αγγέλου έγραφε συνέχεια αλλά το τελικό κείμενο έβγαινε αργά και δύσκολα. Η γραφή του ήταν μια επίπονη πορεία στη δημιουργική ανάγνωση. Διάβαζε τα κείμενα με απροσδόκητους τρόπους, τους έθετε ζόρικα ερωτήματα, έκανε περιέργους συσχετισμούς και αναζητούσε τη σπάνια μαρτυρία. Όπως όλοι οι καλοί συγγραφείς έτσι και αυτός ήταν επινοηματικός και ριψοκίνδυνος αναγνώστης.

Η στρατηγική του επεδίωκε να εκμαιεύσει από τον χρόνο των κειμένων τον πυρήνα του δικού του στοχασμού και μετά να στήσει γύρω του τον ιστό της γραφής του. Η διαδικασία της γραφής ήταν μια απόλαυση που πήγαζε από την απόλαυση του κειμένου, από την ηδονή της ανάγνωσης. Για άνθρωπο μιας ορισμένης ιστοριογραφικής αντίληψης και μιας συγκεκριμένης γενιάς αυτή η ιδιόμορφη σύζευξη γραφής και ανάγνωσης έκρινε τελικά την ποιότητα της σκέψης και το ύψος του λόγου.

Ο Άλκης Αγγέλου παρεκκλίνει από την καθιερωμένη ιστοριογραφία γιατί θεωρεί ότι το «πώς γράφω;» και το «τι γράφω;» δεν μπορούν να διαχωριστούν, δεν μπορεί δηλαδή να ενταχθούν στο μηχανιστικό σχήμα «μορφή-περιεχόμενο» και να βουλιάζουν σε μια ταυτότητα άνευ νοήματος. Επομένως το ζήτημα του ύψους δεν είναι εξωτερικό έναντι του ιστοριογραφικού λόγου, ούτε αναφέρεται αποκλειστικά στην καλαισθησία της γραφής. Αντιθέτως, ορίζει την ίδια την προσπέλαση του αντικειμένου και τη συγκρότηση της ερμηνευτικής πρότασης.

Η αναδίφηση στο «σώμα» του παρελθόντος, η αναμέτρηση με τα «ίχνη» του χρόνου είναι ταυτόχρονα εμπειρική και θεωρητική. Ένας εσωτερικός διάλογος διεξάγεται στην ανάγνωση του «υλικού» που καταλήγει αναπόφευκτα στο σχήμα το οποίο τελικά θα πάρει ο στοχασμός μέσα από τη γραφή. Την ίδια στιγμή όμως η γραφή, με τη σειρά της, επηρεάζει τη μορφή του διαλόγου αλλά και τις τροπές της ίδιας της σκέψης, συμμετέχει δηλαδή στο περιεχόμενο της ερμηνείας.

Ο Άλκης Αγγέλου δεν υπέκυπτε εύκολα στις σειρήνες της καλλιγραφίας, όπως δεν αφηνόταν εύκολα στις μαγγανείες της ερμηνευτικής έμπνευσης. Επιζητούσε πάντοτε, με επιμονή και μεθοδικότητα αυτό που πίστευε ότι είναι το «πρωτογενές» υλικό. Συχνά ωστόσο το υλικό αυτό το ανακάλυπτε σε ξεχασμένες λεπτομέρειες, σε υποτιμημένα κείμενα ή σε πλάγιες μαρτυρίες και δι-

τον διαρκή έλεγχο των κριτηρίων, τη μεθοδολογική δυσπιστία έναντι προκατασκευασμένων εννοιών ή μοντέλων και τη διαρκή ανανέωση των ερευνητικών εργαλείων, έτσι ώστε να μην υποκύψει κανείς στην εύκολη αποδοχή τεκμηρίων και αποδείξεων κατά την αναμέτρηση με το «χαμένο» νόημα του παρελθόντος.

Ο Άλκης Αγγέλου, μολονότι δύσκολος σε παραχωρήσεις, αντιλαμβανόταν ότι οι καιροί αλλάζουν και οι αναγνώστες απομακρύνονται από τις παραδοσιακές μορφές της λογισύνης. Μια φιλολογία που ενθαρρύνει πρωτότυπες αναζητήσεις και προχωρεί σε ενδιαφέρουσες υποθέσεις εργασίας διακινδυνεύει πολλές φορές να αστοχήσει ή να υπερβάλλει. Ακόμη όμως και τότε, όταν ο φιλόλογος είναι έμπειρος του στοχασμού και εραστής του λόγου, θα συνεισφέρει περισσότερο στην επιστήμη από εκείνον που απλώς διαχειρίζεται επιτυχώς την πεπατημένη.

IV

Το «σχήμα» της θεωρίας

Δανείζομαι τη λέξη από τον τίτλο του Συνεδρίου. Το «σχήμα» της θεωρίας είναι η *μορφή* που παίρνει κάθε φορά, στην ιστορία, το ζήτημα του αναστοχασμού. Καμιά επιστήμη δεν μπορεί να καλλιεργήσει την κριτική σκέψη και τη μεθοδική ανάλυση χωρίς να θέτει διαρκώς το ερώτημα ποια είναι η βαθύτερη ανάγκη που ορίζει την υπόστασή της. Αναμφίβολα ο Άλκης Αγγέλου, μολονότι παρακολουθούσε τις εξελίξεις με προσοχή, δεν συμμετείχε άμεσα στις θεωρητικές έριδες των τελευταίων τριάντα χρόνων. Ερχόταν άλλωστε από άλλη παράδοση και προσέγγιζε τα σχετικά ζητήματα από άλλη προοπτική. Επιπλέον στην Ελλάδα το ζήτημα της θεωρίας δεν ετέθη ποτέ σοβαρά και ο συνακόλουθος διάλογος δεν ευοδώθηκε επί της ουσίας.

Κάτι τέτοιο όμως δεν σημαίνει ότι το ζήτημα της θεωρίας έπαψε να υπάρχει ή ότι δεν βρήκε άλλους τρόπους να γονιμοποιήσει τον κριτικό στοχασμό. Ο Άλκης Αγγέλου με τον δικό του τρόπο συμμεριζόταν τις επιστημολογικές απορίες του καιρού του. Για παράδειγμα: ποιο είναι το status της ιστορίας ως επιστήμης, τι σημαίνει «αντικειμενικότητα», ποια είναι τα κριτήρια της επιλογής, της σύγκρισης, της ανάλυσης και της αξιολόγησης στις ανθρωπιστικές σπουδές, πώς ορίζεται η επιστημονική μέθοδος, τι ζητά το παρόν από το παρελθόν, γιατί το «πώς» έχει τόσο βαρύνουσα σημασία στον προσδιορισμό του «τι» κλπ., κλπ.

Μπορεί η «θεωρία» να υπήρξε ένα φαινόμενο που κατέκλυσε τις τελευταίες δεκαετίες τον χώρο των επιστημών του ανθρώπου, το «θεωρητικό» αίτημα όμως, συνήθως με τη μορφή της μεθοδολογικής απορίας ή του επιστη-

μολογικού ελέγχου, φτάνει στις απαρχές των επιστημών αυτών ορίζοντας την ίδια την υπόστασή τους. Καθ' οδόν βέβαια το αίτημα μετασχηματίστηκε και, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις θεσμικής συρρίκνωσης και επιστημονικής αφυδάτωσης, ξεχάστηκε τελείως.

Στην επιστήμη της φιλολογίας η απομάκρυνση από τη θεωρία και η προσκόλληση στον κοντόφθαλμο εμπειρισμό των «πηγών», των «αντικειμενικών κρίσεων» και του «προφανούς νοήματος» είχε σοβαρές συνέπειες γιατί την αποξένωσε από τον κριτικό στοχασμό και τη θεωρητική ανάλυση. Έχασε έτσι την επαφή της με τον ιστορικό ορίζοντα, αποχώρησε από την αμεσότητα της ερμηνευτικής πράξης και αποσύρθηκε στον γυάλινο πύργο της, αφήνοντας απέξω το ερώτημα της εκάστοτε εννοημάτωσής της στον ιστορικό χρόνο και τόπο.

Ο Άλκης Αγγέλου, από την αρχή του φιλολογικού του δίου, είχε αναπτύξει καλές προσλαμβάνουσες σε τέτοια ζητήματα και, τέλος πάντων, ποτέ δεν έκοψε τον ομφάλιο λώρο που συνέδεε την εμπειρική διαπίστωση με τη θεωρητική δάσανο. Γνώμη και στοχασμός συγκεράζονταν συχνά, όταν είχε να αντιμετωπίσει τη σιωπή ή το αίνιγμα των τεκμηρίων. Αλλά και γενικότερα, ακόμη και όταν είχε επιλέξει άλλη μέθοδο, επεδείκνυε εκείνη την ειλικρινή περιέργεια που δεν σπεύδει να απορρίψει αλλά προσπαθεί να κατανοήσει και να επωφεληθεί.

Το σχήμα της θεωρίας, στην περίπτωση του Άλκη Αγγέλου, παρά την, συνήθως, εμπειρική του διατύπωση, συντηρεί ουσιαστικά την παλαιά βαθιά αγωνία του σκεπτόμενου ανθρώπου για το νόημα και την αξία του στοχασμού.

V

Τι είναι «φιλόλογος»;

Πρόκειται για ερώτημα που ο Άλκης Αγγέλου έθετε διαρκώς στον βίο και στο έργο του. Δεν είχε ποτέ συστηματοποιήσει τις απόψεις του αλλά νομίζω ότι ένας καλός αναγνώστης δεν θα δυσκολευτεί να τις ανασύρει από διαφορετικά σημεία του έργου του. Πιστεύω, επίσης, ότι σε γενικές γραμμές θα συμφωνούσε με τη γνώμη που περιέχεται στο ακόλουθο παράθεμα του Νίτσε:

Η φιλολογία πρέπει να νοηθεί ως η τέχνη της καλής ανάγνωσης — να μπορεί δηλαδή κανείς να κατανοεί επαρκώς ένα δεδομένο χωρίς να χάνει την υπομονή, την προσοχή και τη λεπτότητα της σκέψης στην επιθυμία του για κατανόηση. Η φιλολογία είναι έφεξις κατά τη διαδικασία της ερμηνείας.

Υπογραμμίζω τη λέξη *έφεξις*, που σημαίνει δισταγμός, κράτημα, εποχή κατά την ερμηνευτική πράξη. Καλός φιλόλογος είναι εκείνος που κρατά απο-

στάσεις, που δεν υποκύπτει εύκολα στον πειρασμό της βεβαιότητας, που δεν ενδίδει πάραυτα στην αυταπάτη ενός άδολου αντικειμενισμού. Νομίζω ότι οι κρίσιμες λέξεις για τον καλό φιλόλογο περιέχονται στο παράθεμα αυτό: δημιουργική ανάγνωση, διαρκής αναστοχασμός, εφεκτική ερμηνεία.

Καλή ανάγνωση δέβαια, στην περίπτωση αυτή, δεν σημαίνει ορθή ανάγνωση αλλά ενδιαφέρουσα ανάγνωση. Αυτή που μπορεί ακόμη και αναγνωρίζει τον εαυτό της στο βλέμμα του καιρού, στο πνεύμα της εποχής. Έχω πολλούς λόγους να πιστεύω ότι ο Άλκης Αγγέλου υπήρξε ένας τέτοιος φιλόλογος, δηλαδή ένας φιλόλογος εν τω γενέσθαι, εν προοδω, έως το τέλος.

Ποτέ δεν κουράστηκε να ρωτά και να απορεί. Ποτέ δεν σταμάτησε να ανησυχεί και να αναρωτιέται για το έργο της σκέψης και για τη χαρά της ανάγνωσης και της γραφής. Είχε έως το τέλος ένα εφηβικό πάθος για την επιστήμη, σαν να την ανακάλυπτε κάθε φορά για πρώτη φορά.

VI

Κάπως έτσι τυχαία και μπερδεμένα ήρθαν αυτές οι εικόνες και οι σκέψεις στον νου μου. Αιφνίδιες αναδρομές χωρίς ιδιαίτερη συνοχή και χωρίς σταθερό κέντρο. Είναι κάποτε κι αυτός ένας τρόπος να συναντούμε μέσα μας τη μνήμη του άλλου. Κρατώντας όσα θεωρούμε ξεχωριστά σε αυτόν, όσα, με εντελώς αυθαίρετο προσωπικό τρόπο, νομίζουμε ότι προσδιορίζουν τη βαθύτερη υπόσταση του βίου και του έργου του.

Φτάνοντας στη Θεσσαλονίκη η φωνή του Άλκη Αγγέλου ξύπνησε πάλι μέσα μου. Είναι μια πόλη που αγάπησε για πολλούς λόγους, κυρίως όμως γιατί εδώ ολοκλήρωσε το ειδύλλιό του με τη διδαχή και έζησε ακμαία το πάθος του για επιστημονική έρευνα. Σε αυτήν την πόλη ωρίμασε εν τέλει ως ένας πραγματικά φιλόλογος αναγνώστης. Η φωνή είχε κάθε λόγο να επιμένει:

Ώστε λοιπόν αυτά θα πεις. Ωραία! Ωραία! Πού βρίσκεται όμως η διαφορά; Ποιο είναι το κύριο; Πώς θα πεις στο τέλος με δυο λόγια τι εννοείς; Θυμάσαι τις κοινές μας αγάπες, τον Κοραή και τον Ροΐδη; Σ' αυτούς ψάξε να θρεις φώτιση. Και, τέλος πάντων, γιατί τόσος μελοδραματισμός; Το ουσιαστικό, ποιο είναι το ουσιαστικό, τι κάνει τη διαφορά;

Δεν απάντησα. Έπρεπε να τρέξω να προλάβω την εναρκτήρια τελετή. Τα λόγια ωστόσο ακόμη αντηχούν μέσα μου. Τι να πω; Μάλλον είχε δίκιο. Ίσως δεν απέφυγα την υπερβολή του μελοδραματισμού. Διάλεξα όμως να μιλήσω για ζητήματα της επιστήμης που εκείνος ανέδειξε και υπηρέτησε με μια σχεδόν καρτεσιανή μεθοδικότητα. Μπορεί να το έκανα με τρόπο που ο ίδιος δεν θα ενέκρινε (εξ ολοκλήρου). Θυμάμαι πράγματι τον Κοραή και τον Ροΐδη. Μόνιμα κοινά αναγνώσματα για χίλιους δυο λόγους, σίγουρα όμως όχι πάντα

για τους ίδιους λόγους. Υπήρξαμε άλλωστε διαφορετικοί αναγνώστες.

Το βέβαιο είναι ότι ένα πράγμα μας γοήτευε και τους δύο εξίσου: η μαχητική γραφή τους, ο ρόλος του πνευματικού αντιρρησία, η μόνιμα ξεγερωμένη συνείδησή τους. Πράγματι λοιπόν, να η *διαφορά*. Αυτό κάνει τη διαφορά και στην περίπτωση του Άλκη Αγγέλου. Θα το πω με μια γνωστή εγγλέζικη φράση: «Read slowly, read again, read against the grain». Διάβασε αργά, διάβασε ξανά, διάβασε αντίθετα στα καθιερωμένα.

Τώρα που τέλειωσα, έχω την εντύπωση ότι δεν ακούω πια τη φωνή ούτε τον απόηχό της. Όλα τελικά αφανίζονται στη σιωπή. Με τη σιωπή. Μου φαίνεται, εντούτοις, ότι κάπου στο βάθος της αίθουσας διακρίνω κι εγώ (όπως συνέβη στην Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων) να αιωρείται ένα τεράστιο χαμόγελο, μισοπειραχτικό και μισοϊκανοποιημένο.

Ήρθε πράγματι η ώρα της σιωπής. Καληνύχτα.